

azokról mondja, hogy fát, széndát, pozdorját építenek rá. De a tűz által megigazulnak. ... Az Isten igéje a fő dolog, ez az a fő szentség, amiről a keresztyén nép a szent nevet kapta. Mert Isten igéje szent és megszentel mindent, amihez ér, sőt az ige magának Istennek a szentsége. ... Mert maga a Szentlelek vezeti, avatja fel és szenteli meg az egyházat, vagyis a szent keresztyén népet az igével... A szent ige az az igazi szentség, és az az igazi kenet, amely felavat az örök életre. ... A külső ígéről mondom ezt, arról, amit emberek élő szóval hirdetnek, akár én, akár te. Ezt hagyta Krisztus hagyatékként maga után, mint nyitvánvaló jelet, hogy megismerhető legyen róla az ő egyháza és a szent keresztyén nép mindenütt a világon. ... Jegyezzük meg, hogy az ige az első fő szentség, miként Szent Ágoston is mondja: »Ecclesia verbo Dei generatur, alitur, nutritur, roboratur« (Az egyházat az Isten igéje szüli, tartja, táplálja, erősíti.)»

*I*vánunk minden Olvasónknak lélekben felemelő, hitben megerősítő, a mindennapi életre megújító karácsonyi ünnepeti

a szerkesztőség

„Történelmi kép – hitelesen. Kerekasztal-beszélgetés Korányi András: *Hanem szeretni is* című könyvéről”, in: *Keresztyén Igazság*, Új folyam 96.szám, 2012/ 4. 7–29. old.

Történelmi kép – hitelesen

Kerekasztal-beszélgetés Korányi András: *Hanem szeretni is* című könyvéről

A közelmúltban jelent meg a Luther Kiadó gondozásában Korányi András: *Hanem szeretni is* című könyve, mely egy új sorozat első köteteként kívánja bemutatni Káldy Zoltán (1958–1987) itthon és külföldön végzett püspöki szolgálatát és ezen keresztül egyházunknak azt a több mint negyedszázados időszakát, amelyet Káldy-korszaként szoktak emlegetni.

Mivel összefoglaló monográfia eddig még nem született erről az időszakról és Káldy Zoltán személyéről, a könyv a hiány pótlására vállalkozik, és hiteles történelmi képet akar nyújtani a közép- és fiatal nemzedéknek, akik már nem vagy csak gyermekkori emlékeket hordozhatnak róla. Folyóiratunk kezdetől fogva elkötelezett egyházunk múltjának teológiai és történelmi tisztázására, a megújulás szempontjából nélkülözhetetlennek tartja a hiteles történelmi kép bemutatását. Ezért a szerkesztőség elhatározta, hogy a hagyományos könyvismertetés helyett kerekasztal-beszélgetést kezdeményez a könyvről. A kerekasztal-beszélgetésre felkértük Terray László Norvégiaiban élő ny. lelkészt, Boleratzky Lóránd jogtudóst, ny. ügyvédet, egyetemi magántanárt, Mirák Katalin történészt, a Tényfeltáró Bizottság tagját, valamint dr. Fabiny Tibor professzort és Ittész János ny. püspököt, folyóiratunk egykori és jelenlegi szerkesztőségének tagjait.

A mindeggyiküknek szóló szerkesztői kérdések mellett ki-ki „személyre szabott” kérdést is kapott. A válaszádra pedig a könyv szerzőjének is szívesen adunk helyt abban a reményben, hogy ezzel hozzájárulunk – Mirák Katalin történész szavait idézve – a Káldy-korszak „egyik legterhesebb öröksége” felszámolásához és egyházunkban az élénk szellemi-tudományos légkör kialakulásához.

A szerző előszavában így vall munkájáról: célja az volt, „hogy a korszakokat és eseményeket meghatározó kulcsdokumentumokat felmutassa, azokra építve adjon áttekintést a vállalt témában, s mindezt igyekezzen a külső egyházi és politikai környezetet szem előtt tartva megérteni és bemutatni.” Eléri-e ezt a célt a könyv? Hogyan illeszkedik a célkitűzéshez a könyv téma-választása, koncepciója? Talál-e a könyv címe?

Mirák Katalin:

Fontos könyv jelent meg Korányi Andrástól. A kötet 1990 utáni egyháztörténet-írásunk egyik régi mulasztását pótolja, hiszen tudomásom szerint Káldy Zoltánról halála után 25 évvel ez az

első átfogó igényvel írt munka. Egy Káldy-monográfia régóta várat magára, s bár az alcím megtevéstől lehet, a kötetet előlvasva világos, hogy ezúttal sem a teljességre törekvő írást tartunk kezünkben. E feladatot Korányi András könyve sem tölti be, hiszen a püspöki működésnek – Káldy esetében rendkívül domináns, mégis – egyetlen területét, a külügyi és nemzetközi munka tárgyalását vállalja fel. E témakörben azonban mindenképpen jelentős továbblépést jelent a Káldy-életmű megismerésében. Hiánypótló írás, minden erényével és kisebb-nagyobb hiánosságával együtt is.

A *Hangulies* megfogalmazza a kötet célját: a szerző munkáját egyrészt hiánypótló műként határozza meg, másrészt első kísérletként a források összegyűjtésére, a pályakép szakaszolásra és főbb eseményei felvázolására. Nem kis feladatra vállalkozik tehát, a tét különben is igen nagy, mivel a bevezető tanúsága szerint egyben a Luther Kiadó új, *Egyház a szocializmusban* c. sorozatának indító kötetéről van szó!

A kötet periódusokra tagolva, kronologikus rendben vázolja Káldy püspök nemzetközi működése főbb állomásait Nyborgtól (1959) Budapestig (1984), illetve haláláig. Az áttekintés alapjául püspöksége kezdetétől 1971-ig javarészt Káldynak „Pécsy” fedőnéven készített hálózati jelentései szolgálnak, azok mentén halad végig a külügyi munka főbb területein. Ezen időszak tárgyalt területeiről még többrétű képet kapunk volna, ha Káldy – saját interpretációját és szempontjait erősen közvetítő – hálózati jelentései mellett a szerző más típusú korabeli állami és állambiztonsági dokumentumokat is felhasználná (pl. AEH-iratok vagy a protestáns nemzetközi szervezetektől és a prágai Keresztény Békekonferenciáról szóló belügyi dossziék anyaga). Káldy Zoltán ’70-es évekbeli külügyi munkáját az egyházi világszervezetek nagygyűléseinek kronologikus rendjét követve ismerteti, a ’80-as éveket a budapesti világggyűlés szempontjából tárgyalja. Lényegre törő összefoglalást nyújt az egyes időszakok főbb világpolitikai eseményeiről, összefüggéseiről, azoknak a nemzetközi egyházi életre gyakorolt hatásáról. Korrekten vázolja azokat a tendenciaváltásokat is, amelyeknek mindenkor függvényében Káldy a külügyi munkát végezte. Hasznos lett volna ezzel párhuzamosan a belpolitikai háttérnek és annak a Kádár-rendszernek is nagyobb figyelmet szentelni, ahonnan Káldy kilépett–kiléphetett a nemzetközi politika színterére.

Mindenképpen értékelendő a szerző azon szándéka, hogy Káldy Zoltánról külügyi munkája kapcsán árnyalt képet adjon. (Ez azonban helyenként túlzottan óvatosan és körültekintően fogalmazott mondatokban jelenik meg.) E szándékból eredően a pályakép történeti oldala mellett Káldy személyiségét és a püspöki működés vélt vagy feltételezett mögöttes személyes okait és indítékait is felveti. (Konceptcionális megállapításait azonban számos esetben nem dokumentálják!) Ezáltal a vívódó, gyötrődő, a történeti-politikai körülmények között őrlődő, a Kádár-korszak ingoványos terepén utat kereső, az egyházi és az állami ellenfelek között magára maradó, de a szocializmusban végül az egyház és a maga helyét is megtaláló püspök vonásait rajzolja élesen. Ezzel vélhetően a Káldy-korszakban előbb reakciónak, később ellenzékinek titulált és sarkosnak minősített történetirői iránnyal szemben akar alternatívát adni, amely a pártállam felé maximálisan lojális, eszközeiben diktatorikus, karrierista, stílusában arrogáns, erőszakos, durva, sőt gyakran trágár, autokrata, az egyházban teológiai és személyi terrort gyakorló egyházve-

zető képét rögzítette. A kötetben erősen munkál a megértés szándéka is, a történeti-politikai egyházpolitikai (kényszer)helyzet, még inkább az egyházvezető személyisége iránt. Pl. igyekszik magyarázatot adni Káldy bizonyos jellemvonásainak 1958 utáni (!) kialakulására (43. o., 51. o.). Elfogadható szerzői törekvések ezek, amennyiben a lehetőség szerint „objektív” bemutatás szándéka mozgatja. (A kötet érzelmi töltetű címe azonban e szándékot kissé kétségessé teszi.) Mindezek mellett a szerző lényeges pontokon és átfogó értékeléseiben kritikái észrevételeket is tesz (pl. Káldy LVSZ-elnökké választásának értékelése 109. o.).

2009-ben a „gyógyító emlékezet” mottójával tartott Deák téri sorozat egyikén hallottam Korányi András előadását Káldy Zoltán püspöki szolgálatának nemzetközi összefüggéseiről. Emlékezetem szerint a korrekt ismertetést *A botcsinálta diplomata* című habilitációs értékelése alapján tartotta. E címet szellemesnek és Káldy Zoltánra vonatkoztatva igen találónak éreztem. A mostani cím azonban látásom szerint nem vált a kötet javára. Nehéz e mondatot – *Hanem szerzetri is* – másképp értelmezni, mint kérésként a borítón látható püspökre vonatkoztatva. Ezzel a szerző olyan érzelmi hangot üt meg, amely véleményem szerint nem kaphat központi helyet és figyelmet egy máskülönben távolság- és mértéktartásra törekvő műben. Az olvasót még a könyv kinyitása előtt, pusztán a borító láttán olyan érzelmi ráhatás éri, amit mindvégig nehezen tud feledni. A címbeli gondolatnak leginkább a befejezésben van a helye, végső összegzésként. Ahogy azt a szerző egyébként meg is teszi, és a keretes szerkesztésnek megfelelően a kéror-felszólító mondatot – immár bővebben idézett eredeti szövegkörnyezetében – megismétli. (Sőt kétszer is. Nyilván szövegszerkesztési hiba, hogy a címadó idézet a 114. és 118. oldalon is olvasható.) Szerencsés lett volna azonban már a címben is formailag egyértelműen jelezni, hogy valójában Káldy Zoltántól való idézetről van szó, s nem a szerzőtől származó direkt instrukcióról. Az alcím és a kötet tartalma nem fedi egymást. Míg az előbbi arra utal, hogy Káldy Zoltán itthoni és külföldi püspöki szolgálatáról lesz szó, a hazai rész – néhány általános utalástól eltekintve – nem jelenik meg a tanulmányban. Igaz, a bevezetésben a szerző egyértelműen jelzi a témaszűkítést, s hogy Káldy egyházvezetői tevékenységét a „vállalt témában” tekinti át. Ezért csak a legszükségesebb mértékben foglalkozik belső egyházi ügyekkel, egyházpolitikai és teológiai felülszültségekkel vagy Káldy Zoltán autoriter egyházkormányzásának itthoni megnyilvánulásával. Természetesen egy életpályát mindenképpen szükséges részben is kutálni és megírni. Épp e kötet kapcsán azonban felmerülhet a kérdés: szabad-e a püspöki szolgálat egyik területét – amely minden eredménye és pozitív hozadéka ellenére is az egyházvezetői működés második vonalát jelenti – ennyire különállón, a hazai belső egyházi folyamatoktól elválasztva vizsgálni? Úgy gondolom, hogy egy közel három évtizedes korszakot nevével fémjelző magyarországi püspök esetében, különösen egy sorozatindító, „alapozó” kötetben az itthoni szolgálatnak nagyobb teret kellett volna kapnia.

Fabiny Tibor:

Korányi András *Hanem szerzetri is. Káldy Zoltán püspöki szolgálatára itthon és külföldön* című könyvét Gáncs Péter püspök 2009 első napjaiban az *Evangelikus Életben* – tehát jóval a kézirat habilitációs értékeléseként történő elfogadása előtt – nagy várakozással ha-

rangozta be: „Reményteli érdeklődéssel várom Korányi András habilitációs dolgozatának közeli megjelenését is. Egyháztörténészünk éppen Káldy Zoltán életpályáján keresztül az egész országot vizsgálja”. A püspöki megnyilvánulás annak a jelzése, hogy a beharangozott könyv remélhetőleg „kiegyensúlyozott” képet fog nyújtani, s az egyházvezetés által is jóváhagyott, „kanonikus” álláspontot fogja képviselni.

A könyv alapos áttanulmányozása során azt kell azonban megállapítani, hogy a munka nem felel meg ennek a várakozásnak. Az alábbiakban fejtem majd ki, hogy miért.

A könyv alcíme azért félrevezető, mert többet ígér, mint amit a könyv valóban ad. Amíg az eredeti habilitációs értekezés a témát helyesen leszűkítette, s Káldy szolgálatát egyházunk „nemzeti-közi kapcsolatainak fényében” vizsgálta, addig a könyv már a püspöki szolgálat átfogó értékelését („ittthon és külföldön”) helyezi kilátásba, noha az eredeti tartalom nem bővült. Az eredeti cím *A botcsinálta diplomata* semmiképpen sem volt szerencsés, s helyes, hogy ezen változtatott a szerző. Az új cím (*Hanem szerethri is*) kapcsán sokaknak bizonyára az jut eszébe, hogy Káldy alakját az elmúlt években sokan egyoldalúan fekete színekkel rajzolták meg, s most egy árnyaltabb képet kaphatunk, vagyis Káldyt nemcsak szidni, hanem szeretni is lehet. Ezt senki sem vitatja el, hiszen voltak olyanok, akiket valóban Káldy „emelt ki” a sanyarú sorból, bár ennek sokszor „drága” ára volt... Sokakat azonban sanyarú sorba taszított, ám róluk nem szól a könyv. Az is igaz, hogy – emlékeim szerint – a nyolcvanas évek elején a fiatal lelkészek egyszerre tekintették őt félelmetes diktátornak, és nevezték maguk között „seriffnek”, ami azért pozitív érzelmeket is sejtet. A cím annyiban szellemes, hogy Káldy egyik könyvének címére utal (*Hanem szolgálni is...*). Am a felületen olvasó figyelmét könnyen elkerülheti az, hogy a címben idézett fordulatot (17, 113, 118. o.) Káldy – bár látszatra a szocializmusban élő egyházakról szólt – valójában önmagáról, az egyházvezetésről fogalmazta meg. Arról ugyanis nem tudok, hogy bárki részéről magát az egyházat vagy az egyházakat érte volna kritika, arról viszont igen, hogy az egyházvezetőket (azaz Káldyékát) és az általuk kötelező ideológiává tett ún. „diakóniai teológiát” tényleg komolyan bírálták. Káldy tehát e többször idézett mondatában valójában csúsztatott, s Korányi – minden magyarázat nélkül – sajnálatosan könyve címévé nemesítette ezt a csúsztatást.

Bolelatzky Lóránd:

Sebeket feltépni mindig fájó, de még inkább az, ha egy egyház sebeit tépjük fel, egy olyan egyházat, amely ellenséges környezetben volt kénytelen tevékenységét végezni sok kísértés és megpróbáltatás közepette, és nem tudott eléggé erős maradni ahhoz, hogy mindvégig hű maradjon Urához, és őt feltétel nélkül szolgálja. ...

A szerző munkája figyelembe vette a hozzáférhető forrásokat, munkája kétségkívül hozzájárult Káldy Zoltán hosszú püspöki szolgálatának a megismeréséhez, bár elsősorban a püspök mellett felhozható tényeket igyekezett bemutatni. A terhére róható magatartásokat a személyi kérdéseknél szükséges lett volna ismertetni: így a teológiai tanárok közül Wiczian Dezső, Solyom Jenő és Karner Károly menesztésének körülményeit, a lelkészek közül Schulek Tibor nyugdíjazását, Scholz László, Danhauser László lelkészek elmozdítását, a Zászkaliczky család üldözését. Sok esetben ezek a gyülekezet széteséséhez vezettek.

A könyv *Hanem szerethri is* címe arra utal, hogy Káldyt nemcsak bírálni, hanem szeretni is kell. Aki igehirdetéseit hallgatta – eltekintve annak politikai tartalmától – az ezzel elégedett lehetett, az azonban, aki püspöki tevékenységét vizsgálja, már aligha lehet elégedett. Egy személy megítélésénél aligha járunk el helyesen, ha csak egyik oldalát ítéljük meg; az egész ember működését kell vizsgálni. Úgy tűnik, hogy a szerző ezt a vizsgálatot elmulasztotta, és erkölcslig adós maradt az ítélettel.

Terray László:

Mindenkelőtt annyit, hogy mint Mirák Katalinnak és Fabiny Tibornak, nekem is feltűnt már első belapozásra, hogy a könyv alcíme szerint Káldy Zoltán *teljes püspöki szolgálatáról* kíván szólni, de csak *külföldi* szolgálatának „karrierjét” mutatja be. De szerintem mint ilyen sem ad kielégítő képet Káldy szolgálatáról. Van kommentárom a Dokumentumokhoz (amelyek a könyvnek több mint a felét teszik ki), és több hiányra szeretném felhívni a figyelmet. Erre vizsaszatárek.

Ittész János:

Előjáróban jeleznem kell, hogy válaszaim megfogalmazása előtt már olvashattam Terray László, Bolelatzky Lóránd és Fabiny Tibor hozzászólásait. Ígykszem az ismertetéseket elkerülni, ezért itt előjáróban összefoglalóan jelezem teljes egyetértésemet véleményükkel, az egyes témákkal kapcsolatos észrevételeikkal, kritikájuikkal. Azt is el kell mondanom, hogy különösen Terray László választai rendkívül informatívak voltak számomra, új ismeretekkel is gazdagítottak, ill. a korábbi írásaira történt utalásaival feltfrissítették emlékezetemet.

Korányi András munkájának, az először a debreceni Református Hittudományi Egyetemen habilitációs értekezésként benyújtott, majd a Luther Kiadónál megjelent könyvének a kiadását én is nagyon vártam. Azt reméltem, hogy megjelenésével végre egyházunk népe számára is „ki nyílik az ajtó”, és az eddig sok tekintetben csak a Keresztvény Igazság új évfolyamainak lapja-in olvasható kritikus elemzések után az Ordass Lajos Baráti Kör tagjainak és szimpatizánsainak szűkebb körén túl többekhez eljuthatnak a hiteles és a közös múltunk eseményeit bemutató és összefüggéseit feltáró információk. Nekem is csalódnom kellett. Mert miközben a szerző Káldy Zoltán karrierjének fő állomásait és karrierépítésének „sikereit” igyekszik felvázolni, adós marad a remélt és igényelt teológiai reflexiókkal és az általa vizsgált személyiség és korszak – a szerzőtől joggal várható – egyértelmű értékelésével. Ha pedig ez nem történt meg – és nem történt meg! –, jogos a kérdés: vajon miért nem? (A kérdés megválaszolására nekem is van véleményem, de ennek kifejtésére nem ez a kerekasztal hivatott.)

Hogyan értékelni a könyvet teológiai szempontból? Mennyire érvényesül az egyes események értékelésénél a teológiai szempont?

Terray László:

Feltűnik, hogy már a könyv bevezetésében bejelenti a szerző, hogy „a Káldy Zoltán nevéhez fűződő diakóniai teológia átfogó rendszeres teológiai értékelését” nem tekinti feladatának (10.

o.). Sajnos, a benyomás az, hogy még csak egy elemi, leegyszerűsített teológiai elemzést is ke- rül a könyv – pedig a „diakóniai teológia” központi szerepet kap a szövegben –, és annak szá- mos elemzője volt a teológiai irodalomban magyarul, de más nyelveken is már a 60-as évek óta. Eibner, Gémes, Baer, Vajta, Fasang Árpád erre vonatkozó munkáit teljesen figyelmen kí- vül hagyja a szerző. Tartózkodik vajon attól, hogy velük vitába szálljon? Vagy annyira lényegte- leneknek tartja őket, hogy említésre se érdemesek? Szakmailag meg nem engedhető mulasz- tás, hogy Vajta könyvét (*Die diakonische Theologie im Gesellschaftssystem Ungarns*, 1987) még csak meg sem említi bibliográfiájában (227. o.).

Különösen is sajnálatos, hogy Korányi Káldy Zoltánt magát úgyszólván „nem engedi szóhoz jutni.” Káldy döntéseit, kijelentéseit, felszólalásait elemzi és kommentálja, de csak kevés helyen idézi. Forrásként sem használja Káldyt több helyen, ahol ez természetes lett volna. Kivételek persze a Dokumentumokban szereplő válogatott Káldy-íratok.

Az amszterdami előadást (1975), amelynek legnagyobb részét tudvalevőleg Karner Károly írta Káldy számára, Korányi teljes egészében hozza dokumentumként (182–196. o., 15 oldal). Ugyanakkor az alapvetően fontos pécsi beszélgetést az állambiztonság képviselőivel 1958 szeptemberében csak egy fél oldalon kommentálja, és a lefőhelyre is csak a lábjegyzetben utal. Mi- ért? Ezt a dokumentumot teljes egészében be kellett volna venni a könyvbe!

Korányi szól ezen kívül „belgyi dokumentumokról” is, amelyek ebben az időpontban „meg- döbbszentő képet adnak arról, hogy Káldy néhány hét alatt mennyire felkészült új feladataira”, de ezek közül a dokumentumok közül sem tesz közzé egyet sem. Pedig Káldy teljes működésé- nek alapjait (ittthon és külföldön) fektette le ez a beszélgetés, és minden bizonytalanságot meg- tá annak és azoknak a napoknak és heteknek a légkörét, amikor ez történt. Nem tudom visz- szatartani magam attól, hogy megemlítssem: a könyvben lábjegyzettel megadott lelőhely szerint Káldy már itt, 1958 szeptemberében Péccsett felhívta az állambiztonság figyelmét arra, hogy Dóka Zoltán és egyes lelkészársai „a jelenlegi haladó egyházi vezetéssel és az állammal nem hajlandók együttműködést vállalni.” Nem ártott volna már ezt az alapvető csapdahelyzetet eti- kai mérce alá venni.

A „diakóniai teológia” magához illő partnert talált magának abban a „hídepítés-elméletben”, amelyet az LVSZ főtitikára, Carl Mau képviselt. Azért meggyűnt Budapestre, mert „hidat kívá- nunk építeni” egyházak között, amelyek különböző szociális rendszerekben élnek”, és „ezek- nek az egyházaknak a népei és országai között is” – mondta Carl Mau röviddel a világgyűlés előtt (LWI 8/1984 febr. 23. 4. o.) Ebben a hídepítésben foglalja össze a könyv Káldy szolgálá- tát és politikáját („A hídverés politikája”, 112–115. o.). A nyolcvanas évek Európájában több ha- sonló elmélet, áramlat és kísérlet „lógott a levegőben”: „Megjavitjuk a (keleti) szocializmust.” Ilyen hídepítő kísérlet volt az a mozgalom is, amely *keletnémet* és holland kezdeményezésre „Igazság, béke, teremtésvédelem (Gerechtigkeit, Frieden und Bewahrung der Schöpfung)” jel- szó alatt az évtized végére (1989) egy baseli világgyűlésbe torkollott. Kiváló alaposággal írja meg ennek történetét Katarina Kunter egyháztörténész (Erfüllte Hoffnungen und zerbrochene Träume, 2006.) Nem ok nélkül választották a budapesti világgyűlés egyik főelőadójául épp azt a Carl-Friedrich von Weizsäcker fizikaprofesszort, aki egy düsseldorfi Kirchentagon döntő effektív

támogatást adott egy ilyen nemzet- és felekezeti közötti „békezsínat” javaslatának. De ennek meg- valósulása (1989) már teljesen más nemzetközi légkörben történt. A hídepítés politikája ilyen hamar került le a napirendről.

Fabiny Tibor:

Engem igencsak zavart, hogy a könyv szerkezetében és szóhasználatában Korányi újra és újra a „karrier” fogalmát alkalmazza. Egy teológus tollából disszonánsnak érzem például az utolsó ol- dalon megfogalmazott mondatot: „Amikor 1987. május 17-én elhunyt, olyan kiemelkedő nem- zeti karriert tudhatott maga mögött, amely nemcsak életpályájának betetőződése volt, de a Magyarországi Evangélikus Egyház 20. századi történetének meghatározó, szerves része is” (118. o.) Világi celebek vagy diplomataék esetében indokolt egy életpályát „karriertörténetként” bemutatni, de egy lelkészi és püspöki szolgálatot aligha.

Alapvető kritikám, hogy a kutatás történeti érdeke (a kor jobb megismerésének és megér- tésének igénye) a teológiai szempont rovására dominál. Ha az egyháztörténet nem csupán tör- ténelmi, hanem teológiai stúdium is – és véleményem szerint az – akkor a teológus-egyház- történetésztől elvárható lenne, hogy Káldy megnyilvánulásait a teológia mérlegére is tegye. Már említettem, hogy Korányi elmulasztja bírálata tárgyává tenni, hogy Káldy a mottóként és cím- ként választott idézetben nem tesz különbséget egyház és egyházvezetés között. Meggyőző- désem, hogy Káldy (és bármely más egyházvezető) téves döntései nem egyszerűen pszichikai szempontból (eltorzult lelki alkot, karrierizmus), de nem is a történelmi körülmények összjáté- kából, hanem alapvetően elhibázott teológiai látásmódból származnak. Érdemes lett volna en- nek a rugóit kutatni. Korányi András teljesen figyelmen kívül hagyja Káldy pietista háttérének vizsgálatát, s elmulasztja e teológia valószínűleg negatív hatásának (pl. „lekörözés”, győzni aka- rás, triumfalizmus stb.) mérlegelését. Ez pedig komoly hiányosság egy „egyház-történeti teoló- gia” tárgyában készült értekezés esetében.

Korányi egyik kimondatlan – és ezzel Káldy diakóniai teológiáját „mentő” – tézise, hogy a diakóniai teológia végeredményben egy „kontextuális teológia” volt, ami a mai gondolkodásban világszerre újra felértékelődött. Hogy a „diakóniai teológia” valóban „kontextuális teológia”-e, ennek a bizonyításával adós marad a szerző. Korányi csak „sugallja”, hogy Káldy – eszerint – egészen korán felismert valami lényegeset a teológia természetéről. Ha arra gondol Korányi, hogy a „diakóniai teológia” ugyanúgy kontextuális teológia mint például a dél-amerikai „felsza- badítás teológia”, akkor azt kell mondanunk, hogy az utóbbinak prófétikus szerepe is van, ám ez a motívum a diakóniai teológia esetében teljesen hiányzott, s annak célja csak a „létező szo- cializmus” igazolása, sőt kiszolgálása volt. Ha ez így van, s a teológiának nincs öntörvényű mér- téke, akkor a „Deutsche Christen”-ek teológiája is hasonló „kontextuális”, „progresszív” teo- lógiának tekinthető. Véleményem szerint a diktatúrák nyomása által kikényszerített s azok ér- tékrendjeinek megfelelni kívánó „teológiák” sokkal inkább ideológiák, mint genuin teológiák.

Egyébként nemcsak a szerző szóhasználata, hanem a sorozat címe is problematikus. „Szo- cializmusnak” csak a pártállam nevezte magát, az elmúlt húsz évben ezt a kifejezést ritkán hasz- náltuk, hiszen szerencsére megértettük, hogy a diktatúra, a pártállam a valóságban nem volt

„szocializmus”, még ha annak is nevezte önmagát. Visszahozzuk a „szocializmus” szóhasználatát? Valami restaurációról lenne szó? Akár így van, akár tévedek, a kiadó szerintem elhamarkodva és önkényesen döntött így; ugyanis mint a Luther Kiadó igazgatótanácsának tagja nem emlékszem arra, hogy ilyen című sorozat indításáról döntöttünk volna.

Mirák Katalin:

Fabiny Tibornak a „karrier” fogalom használatával kapcsolatos észrevételéhez hasonlóan próbálomásnak tartom, ahogyan a szerző a „siker” és a „sikereség” fogalmát használja. Káldyt külföldi tevékenysége indulásától kezdve mint töretlenül felfelé ívelő pályájú, sikeres egyházvezetőt mutatja be. (Mindez valóban ellentmond a „botcsinálta diplomata” képnének, ezért a címváltoztatás ilyen szempontból jogos.) Olyan profi egyházi diplomataként „épül fel” az olvasó előtt, aki kezdeti, útkereső és tényező időszakában egyes manőverekkel kijátszotta és irányította mind a belső egyházi ellenfeleit (Velő, Pálffy), mind a nyugati egyházi tárgyalófeleket. A 70-es években, „úton a pályacsúcs felé” az addigi szisztematikus építőmunka gyümölcseinek betakarítási időszaka következik. Végül a 80-as évek időszaka a korábbiak betetőzéséeként Káldy Zoltánnak kiemelkedő diplomáciai és a legmagasabb szintű személyes és pozicionális sikereket hoz. A püspök ekkorra nemzetközi tekintélyt, ismertséget, elismertséget szerzett, s végül elnyerte az LVSZ elnöki tisztségét, mindezek mellett egyházát is anyagi, teológiai és egyházpolitikai előnyökhöz juttatta. (83. o.) E sikertörténetet a kötetben túlnyomórészt belső evangélikus egyházi dokumentumok, főleg a – Káldy irányítása alatt működött – külföldi bizottság jegyzőkönyvei dokumentálják. Ezek jobbra a maga Káldy formálta egyházvezetői *image*-t közvetítik, de a kötet néhány jól kiválasztott és idézett forrással ezt szerencsésen árnyalja is. Pl. a generáció LVSZ-központ munkatársainak Káldyról alkotott 1981-ből való véleménye szerint a püspök *„munkássága nemzetközileg kevésbé ismert”* (97. o.), C. Mau főtitkár pedig az elnöki esélyeket latolgató időszakban kritikával illette Káldy tárgyalóképeségét és ügyintézésbeli diplomatikusságát. (101. o.) A fenti folyamat kétségtelenül egy „csúcsra járatott”, sikeres nemzetközi egyházi pályafutást mutat, de lehet ez egy püspöki szolgálat valódi mércéje?

Ugyancsak vitatható és egyben vitára ösztönző a kötetnek a „siker-vonal” alapján levonható végső konklúziója. A szerző Káldy külföldi munkáját szinte minden területen eredményesnek minősíti. Mélegre téve ez azt jelenti, hogy minden, amiért Káldy Zoltán nemzetközi terepen püspökként dolgozott és fáradozott, az egyház átmentését, megerősítését, felemelését, végeredményben a *megmentését* szolgálta egy egyházellenes és az egyház felszámolására, később „csak” elorvasztására törekvő politikai rendszer keretei között. Az egyház Ura azonban, aki minden emberi ténykedés mellett és ellenére valójában megőrizte népét, a kötetben emlékezetem szerint egyetlen helyen sem kap említést.

Httés János:

Bár ez a kérdés teológiai szempontból való értékelésre szolgált, én – részben eltérve a kérdésben megfogalmazott igénytől – két adalékkal szeretnék hozzájárulni a témához.

Biztosan lehetne szövegben is fogalmazni, de lényegre törőbben aligha: ha a Korányi-könyv alcímére gondolok (Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és *külföldön*), számomra nem kétséges, hogy Káldy Zoltán *a lélező szocializmus exportőre* volt. Tény, hogy a könyvben, akinek eléggé éles a figyelme és akarja, magától is felfedezheti ennek jeleit. De e súlyos állítás igazolására felidézem egyik személyes emlékeimet. Az 1960-as évek közepén egyházunk vendége volt a – könyvben is Káldy egyik szíviügyének nevezett – etiópiai Mekane Yesus-egyház delegációja. A püspök-elnök elhozta a delegációt az Evangélikus Teológiai Akadémiára. S amikor az akkor szokásos protokolltól és szófordulatoktól megterhelhet ismerkedési alkalom véget ért, Káldy Zoltán a következőket mondta: Holnap elvisszük etiópai testvéreinket Békés megyébe, hogy megismerkedjenek a virágzó szocialista mezőgazdasággal, és ennek tapasztalatát elvigyék hazájukba.

Ha ezek után is még mindig a Korányi-könyv alcímére gondolok (Káldy Zoltán püspöki szolgálata *itthon* és *külföldön*) – amellet, hogy ebben az összefüggésben végképp adósunk maradjunk a szerző az alcímbe ígért információkkal –, egy másik emlékeimet kell ismételtelen felidézniem.

1989 májusában az alberti szeretetthon névadási szándékáról az ünnepséggel egy időben megjelenő számban adott hírt az Evangélikus Élet. E hírt olvasva mint akkori közregi lelkész tiltakozó táviratot küldtem Nagy Gyula püspök-elnök, Harmati Béla püspök és az alberti szeretetthon igazgatótanácsa címére. A püspök-elnökkel levélváltásba kerültem. Az ő – táviratomat és az abban foglaltakat elhárító és rossz néven vevő – levelére írt válaszámban a következő is olvasható: *Meg vagyok győződve arról, és ezt a meggyőződésemet kellett lelkismeretem szerint a távirattal kifejezésre juttatnom, hogy Káldy Zoltánról szeretetthon, de bármilyen más intézményt is elnevezni legalábbis egyházpolitikai rövidlátásról tanúskodik. Azt én nem vonom kétségbe, ismeretlem sincs róla, hogy – amint Püspök Úr írja – az alberti gyülekezet „szeretetthonát arról a két éve halott püspökről kívánta elnevezni, aki nagyon sok jót tett velük.” Azt azonban állítom, hogy nagyon sokan vannak egyházunkban, akik súlyos sebeket kapnak Káldy Zoltántól, és állítom, hogy sok mai válságjelenségünk mögött az általa koncepcionált ún. „diakóniai teológiának” a hatása áll, és azt is állítom, hogy az elmúlt évtizedek – állami részről is egyre nyitódulóbban hibásnak és kártékonynak ítélt – egyházpolitikájának ő hűséges kiszolgálója volt. Ez még akkor is így volt, ha úgy akartuk látni és láttatni, hogy egyházunk számára ő találta meg az egyedüli modus vivendi-t. Amikor egyházunk a közéleti nyomás miatt napirendre került „rehabilitációs ügyek” terhei és félmegoldásai alatt újrafogalmazódtak?, amikor Ordass Lajos püspök ügyének felülvizsgálatát állami tényezők is napirendre tűzték, akkor igen, legalábbis egyházpolitikai rövidlátás ez a névadás. Persze, emellett több is. Mégpedig annak is a jele, hogy a megújulás irányában még mindig adósok vagyunk az alapvető és döntő lépések megtételével. Püspök Úr azt mondja, hogy én szeretetlenül foglaltam állást. És mit*

gondol Püspök Úr, azok, akik sok-sok sebet hordozva hűségesen végezték és végzik szolgálatukat egyházunkban, hogyan értékelik ezt az alberti eseményt?

Káldy Zoltán itthoni szolgálatáról a diakóniai teológia kritikus elemzésén túl az általa okozott sérelmek, fájdalmak, megszegyentések és minősíthetetlen hangú kirohanások említése nélkül nem lehet szólni. És akkor még nem említettem a világi diktatúrakéhoz hasonló, sokszor kontraszelekciónak eredményező személyzeti politikát!

Boleraitzky Lóránd:

Hadd emeljek ki most csak egyetlen eseményt, melynek értékelését hiányosnak találom.

Dezséry László a forradalom hatására 1956. október 30-án püspöki tisztéről minden fenn tartás nélkül lemondott. Lemondó levelében többek között ez áll: „Hozzá akarom segíteni egyházunkat ahhoz, hogy belső ellentétek erejét ne gyengítsék, hanem teljes erejét Isten igéjének hirdetésére és a haza felvirágoztatására fordíthassa.” Az Elnöki Tanács 1958. június 18-án kelt 9-28/1958. számú rendeletével Dezséry lemondását hatálytalannak nyilvánította, mert szerinte az kényszer hatása alatt történt. Cél szerű lett volna, ha a szerző ezt a légből kapott indoklást részletesen megvizsgálta volna, annál is inkább, mert semmiféle adat nem merült fel a kényszer fennállására. Ennek vizsgálatát a Déli Egyházkerület Presbitériuma is elmulasztotta, azt tényként, vizsgálat nélkül, elfogadta. Így az 1958. június 24-én hozott határozata, amelyben megállapította a püspöki tisztség megürülését, továbbá szeptember 1-jei határozata, amelyben új választást rendelt el, törvénytelennek tekinthető, amint ezt a rehabilitációs ítélet is később ki mondta.

Azt is el kell mondanom, hogy az a teológiai koncepció, amely a diakóniai teológiában jelentkezik, a marxista materializmussal összhangban áll. Káldy az egyházakkal való hatékony együttműködést az 1964. évi diszdisktori székfoglalójában az új realitások között a kormányzat bel- és külpolitikájának támogatásában vélte felfedezni.

Mirák Katalin:

Hasznos lett volna a kötetet a megjelenés előtt lektorálni. Ezzel az alábbi tévedések például minden bizonnyal kiszűrhetőek lettek volna:

A magyar delegációt az 1963. nyári helsinki LVSZ-nagygyűlésen nem érthette *váratlanul* az a hír, hogy Túróczy püspököt a Helsinkii Egyetem teológiai fakultása tiszteletbeli doktori címmel készüli kitüntetni (46. o.) Az egyházvezetők pontosan tudták a finn szárdékről, mivel Túróczy Zoltán az akkori hivatalos ügyrendet betartva már 1963. április elején bejelentette Vető püspöknek – a Helsinkibe utazó magyar delegátus egyik tagjának –, hogy a tiszteletbeli doktori kitüntetés átvételére meghívást kapott Finnországból. Levelében kérte a püspököt, hogy az útlevelelhez szükséges ÁEH-hozzájárulás iránti kérelmét támogatólag továbbítsa a hivatalnak. A finn meghívásról nemcsak Vető, de – a nagygyűlésről utólag írt állambiztonsági jelentése tanúsága szerint – Káldy püspök is tudott. [Az ügy nyomtatásban megjelent dokumentumait lásd Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971). 1. kötet, 417–420. o.]

Jelentéktelen formai hibának tűnhet az állambiztonsági dokumentumok pontatlan levéltári jelzete, amely egy helyen tartalmi félreértést is okoz. A 13. sz. lábjegyzet Káldy beszervezé-

si (B-) dossziéjára utal, majd az ügynöki munkadosszié (M-dosszié) jelzét adja meg, a közlés azonban téves. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTIL) jelenleg rendkívül kevés szervezési dosszié található, és Káldy Zoltáné sincs a levéltár őrzésében. Pedig ez a dosszié típus az ügynöktörténetek „alfája”, mert azokat az iratokat tartalmazza, amelyek a legpontosabb és legrészletesebb képet adják a szervezési folyamatról: az ügynök kiválasztásáról, a szervezés előkészítéséről, szempontjairól, lebonnyoltásáról, eredményességéről vagy eredménytelenségéről, az ügynökrenek a szervezés során tapasztalt magatartásáról, hozzáállásáról stb. A szerző épp egy ilyen jelentőségű, de valószínűleg nem elérhető iratanyagra utal. Káldy szervezési dossziéja birtokában maga sem kényszerült volna feltételezések és találgatások sorozatába bocsátkozni Káldy ügynöki tevékenysége kezdeteiről. (21. o.)

A pontosság kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a belső és külső elhárítást végző belügyi szerv megnevezése több helyen hibásan szerepel. 1956 előtt az „államvédelem”, a Kádár-korszakban az „állambiztonság” megnevezés volt érvényben, a „nemzetbiztonság” kifejezés anakronisztikus.

A kötetbelinél nagyobb figyelmet érdemel Káldy 1971 utáni belügyi foglalkoztatásának kérdése. Országgyűlési képviselővé választása ugyanis vélelmezhetően nem jelentette állambiztonsági tevékenysége korszakának teljes és végérvényes lezárását. (Vö. 69. o.; 72. o.) Hálózatí nyilvántartó karton (ún. 6-os karton) híján nem bizonyítható egyértelműen sem akkori kizárása, sem foglalkoztatásának folytatása. Épp a Korányi András által hosszan idézett 1971. április 27-i összeoglaló jelentésből (88. sz. jegyzet) valószínűsíthető azonban, hogy az más formában, de 1971 után is folytatódott. Az (ügynök)hálózatból jelentős közszereplői funkciója miatt kikerült. A folytatásra a jelentés záró mondata utal, miszerint Káldyt, „*kérelmére a jövőben esetenként tk.ként foglalkoztatjuk.*” A tk. azaz *társadalmi kapcsolat* az állambiztonság fogalommeghatározása szerint „*az a szocialista rendszerhez hű személy, aki önként – az ellenséges elemek felderítése céljából – támogatja, segíti a politikai nyomozó szerveket.*” Az ún. (ügynök)hálózatban kívüli titkos segítők egyik kategóriájaként e „segítségét” az ügynöknél jóval szabadabban adhatta meg. A feladata lényegében hasonló volt az ügynökéhez (pl. információátadás és -áramoltatás, személyek tanulmányozása, befolyásolás stb.). Míndez az „önkéntesség” jegyében nem járt jelentésírási kötelezettséggel, a tk. a tájékoztatást szóban adhatta. Mivel így a kapcsolatnak hivatalosan nem maradt írásos nyoma, e kategória létezésén és legfőbb paraméterein túl nem tudjuk feltárni, hogy az egyes személyek társadalmi kapcsolatuként ténylegesen mit tettek. (Állambiztonsági tananyagokból tudható, hogy a tk.-nak a külső ellenség elleni védekezésben nagy jelentősége volt. Segítette például a gyánús vagy ellenséges tevékenységet ténylegesen kifejtő nyugati beutazók, pl. turisták, rokonok, egyéb személyek „szűrését”, megfigyelte a környezetébe érkező külföldi állampolgárokat stb.) E titkos együttműködési forma a mai közbeszédben általában kevesebb figyelmet, kisebb jelentőséget és enyhébb megítélést kap az ügynökihez képest, pedig esetenként gördülékenyebben és hatékonyabban szolgálta az állambiztonsági érdekeket, mint a kötöttebb, sokszor presszó alatt, kényszerhelyzetben végzett hálózatban belüli tevékenység. E kötetben is egy majd' másfél évtizedes ügynöki pályafutás jelentéktelen záró epizódjának tűnik, holott az állambiztonsá-

gi szerv logikusan nem mondott le egyik – püspökként 1971 után is tovább szolgáló – kvalifikált ügynökeről, akinek felkészítésére korábban annyi figyelmet fordított. Továbbá akinek egyre kiterjedtebb és mind magasabb szintű egyházi külügyi-nemzetközi munkája e tevékenységhez igen széles mozgásteret biztosított.

Terray László:

Néhány tárgyi tévedést nekem is helyre kell igazítanom: a *dán* Harms, akit Korányi kétszer említ (33. és 42. o.), *német* lelkész volt, későbbi hamburgi főlelkész.

Hogy Pálffy Miklóst Helsinkiben beválasztották valamilyen bizottságba (47. o.), tévedés. Káldyt és Pröhlét választották be egy-egy bizottságba.

Hogy Káldyt Helsinkiben beválasztották az LVSZ „nemzetközi segélyezés kérdését intéző és ezért rendkívül nagy befolyású” Sáfárság és Evangelizáció Bizottságba (47. o.), nem csak csúsztatás, de tévedés is. Ennek az önálló *bizottságnak* nem volt befolyása a nemzetközi segélyezésre, a segélyezés a világszolgálati *osztály* (World Service) feladatahoz tartozott.

Korányi szerint „Gunnar Stålssett (1935–) 1972–73-ban tagja volt a Korvald-kabinetnek, 1977–1981 között a parlament alelnöke volt.” (114. o. 183. sz. jegyzet) Ez teljes tévedés. Stålssett soha nem volt tagja a norvég kormányznak, és nem volt parlamenti képviselő (bár pótagy igen 1977–1981 között), s így a parlament alelnöke sem lehetett. Két évig államtitkár volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.

Az 1984-es világyűlés mottóját Korányi a főszevegben így fordítja: *Krisztusban re-ményiség a világnak*, és hozzáfeszi, hogy tévesen így is fordították: *Krisztusban – reményiség a világetért*. Az összes plakátokon és nyomtatványokon viszont a magyar szöveg így hangzott: *Krisztusban – reményiséggel a világetért*.

Mi a véleménye a felhasznált irodalomról?

Fabiny Tibor:

A könyvet kézbe véve bizony meglepődünk, hogy mindössze huszonhárom bibliográfiai tételből áll a „Hivatkozott művek és források” jegyzéke. Ezt pedig joggal érezzük igen soványnak a Káldy Zoltán életművét először bemutató könyvben. Ráadásul ebből a huszonhárom tételből hét Káldy Zoltán egy megjelent cikke vagy beszéde. A feltűnő hiányosságok között van például David Baer-nek a *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism* (A magyar lutheránusok küzdelmei a kommunizmus alatt) című Amerikában 2006-ban megjelent könyve, és számos külföldi és magyar kutató Káldy Zoltánról és az 1984-es világyűlésről írt tanulmányai hiányoznak a listáról (Pl. John W. Eibner, „Zoltán Káldy, a New Way for the Church in Socialism”, in: *Religion in the Communist Lands*, 13/1, 1985, 33–47); Terray László: „Kirekesztették a valóságot? Evangelikus Világyűlés Budapest, *Kereszttyén Igazság* 17, 1993 tavasz, 24–39)

Etikailag igencsak vitatható, hogy noha a szerző a 2012-ben kiadott könyvében hivatkozik a Káldy ügynöki múltjával kapcsolatos kutatásra, egy szóval sem említi, hogy 2010-ben Mirák Katalin szerkesztésében megjelent a *Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990* című

könyv. Korányi András könyve sajnálatos sietséget s az ebből adódó gondatlanságot tükröz. Miért kellett ennyire kapkodni? Miért nincs szakmai lektora a könyvnek?

Mirák Katalin:

Lehet, hogy egyszerű prózai oka, területmi és pénzügyi korlátai voltak annak, hogy a mai levéltári lehetőségekhez képest a kötet dokumentumanyaga számomra is kissé soványnak tűnt. Szűk keresztmetszetét adja a majd 30 éves püspöki működésnek még a vállalt téma esetében is, holott a szerző maga is megállapítja, hogy Káldy „*nemzetközi szintű karriere ... az egyik legjobban és legtöbb oldalról dokumentálható terület*”. (9. o.) A hiányosság leginkább az első két évtizedet tárgyaló fejezetekben szembetűnő, az 1984-es világyűlésre vonatkozó felhasznált forrásanyag – és annak értelmezése – sokoldalú. Az 1980–87-ről szóló rész máskülönben is a kötet legizgalmasabb és legkidolgozottabb része.

A tanulmány igen értékes egyházi (gyülekezeti és közegyházi) és országgyűlési iratanyagot dolgoz fel. Titkoszolgálati részletei miatt ugyancsak nagyon fontosak az idézett, s itthon eddig talán még nem is publikált, 1984-es keletnémet állambiztonsági iratok. Ehhez képest kevésnek tűnik a felhasznált és idézett ÁEH- és hazai belügyi irat. Ezek többsége is olyan, amelyet Káldy készített a két állami szervnek (beszámolók ill. ügynökijelentések), állami oldalról származó dokumentumokat azonban alig ismertem. (Kivétel pl. a 158. sz. jegyzet) Pedig leginkább ez utóbbiakban érhető tetten a pártállami egyházpolitika végrehajtó szerveinek irányító szerepe és hatása az egyházkormányzói gyakorlatra, amelyet a magam kutatásai alapján a kötetbelinél jóval meghatározóbbnak látok. Mivel ez nem Káldy Zoltán püspökre irányuló specifikum, hanem a Kádár-korszak többi egyházvezetőjére is érvényes volt, ezért is szükséges a pártállami oldalt hangsúlyosan tárgyalni. Nem utolsósorban a pártállami iratok rávilágítanak a szerző által ismerttetett folyamatok személyi hátterének máshonnan nem tudható összefüggéseire (pl. az egyházi külügyi munka területén dolgozóknak a belügyi ügynökhálózatokkal való kapcsolatára). Ugyancsak masszív állambiztonsági hátterét mutatják meg a kétoldalú egyházi kapcsolatok bizonyos területeinek, pl. ösztöndíjascserek.

Több állítás mellett nincs feltüntetve, hogy azt a szerző milyen forrásra alapozva teszi. (Pl. Káldy baloldali ellenzékének név szerinti megnevezése, 25. o.) A források hiánya különösen is jellemző a szevegben ott, ahol az állami oldal gondolatmenetét, stratégiát és taktikai elképzeléseit taglalja. Pedig a szerző ezekre vonatkozó meglátásai helytállóak, s azokat csak megerősítette volna, ha az „*az sejtette az államhatalom*” (31. o.) vagy „*nem lehetnek illúzióiruk*” (27. o.) felütésű mondatok helyett hivatkozik az állításait alátámasztó dokumentumokra, és azokat a lábjegyzetben feltünteti. (Pl. a prágai Kereszttyén Békekonferenciával kapcsolatos részben jelzi, hogy az ÁBTL e címen 4 kötetes dossziét őriz, amelynek iratai lényegében igazolják az általa ismerttetett, a nemzetközi egyházi szervezetre vonatkozó egyházpolitikai koncepciót.)

Terray László:

Néhány hiányra szeretnék rámutatni. Hiányos például annak bemutatása, hogyan „*puhult fel*” Káldy „*álláspontja a vezetés legitimitásáról*” 1958 tavaszán és nyarán. Pedig erre könnyen fellelhető for-

